

УДК 329.12

Палехова В.А.

Мрії про минуле, або безнадійний романтизм сучасного лібералізму

Остання чверть ХХ століття навіть за умов природної розбіжності в поглядах прожита економічною теорією під знаком лібералізму. Відбулося своєрідне повернення до стрижневої ідеї економічної науки – саморегулюючої ринкової економіки. З певною мірою умовності можна вважати саме цю течію теорії домінуючою протягом століть. Непрямим доказом може виступати належність означеної точки зору до класичного (тож вічного, не кон'юнктурного) напрямку. Розвиток економічної науки додав до класиків (А.Сміт, Д.Рікардо) неокласиків (А.Маршалл, І.Фішер), нових класиків (Р.Лукас, Р.Барро, Т.Сарджент). Всіх їх об'єднує шире переконання в безмежних можливостях ринкового механізму – тобто ідея вільного ринку й економічної свободи взагалі. Сучасний лібералізм не отримав такого гучного визначення, хоча повністю розділяє вище означену ідею.

На початку 70-х років зазвичай виділяли п'ять основних макроекономічних шкіл – крайні ліві, крайні праві й три центральні – модифікації кейнсіанства [1]. З часом все більше ускладнювався й розростався саме правий напрямок. Сьогодні на загальній ідейно-філософській платформі разом з школою нових класиків знаходяться монетаристи, представники теорії раціональних очікувань, економіки пропозиції. Трохи осторонь (ще правіше) знаходяться представники неолібералізму – в першу чергу, Л.Мізес, Ф.Хайек, які безкомпромісно відстоювали все своє життя ідею про неможливість раціонального ведення господарства за будь-яких інших умов, ніж повна свобода товаровиробника.

Власне до сучасного лібералізму сьогодні найчастіше відносять три школи – чиказьку (монетаризм), лондонську (Ф.Хайек), фрайбурську (В.Ойкен, Л.Ерхард – теорія соціально-ринкового господарства). Ця концепція оформилася ще на всесвітньому конгресі її прибічників в Парижі в 1938 р. й отримала назву неолібералізм [2]. Подібні класифікації можна вважати значною мірою умовними, але вони не лише дозволяють виявити основні тенденції розвитку економічної теорії – їх аналіз винятково корисний з практичної точки зору. Серед наведених течій економічної думки однією з найбільш популярних в багатьох розвинутих країнах

лишається монетаризм. Саме він виступає підґрунтям більшості економічних реформ, що проводяться останнім часом, в тому числі й в Україні. Хоча означена належність до монетаризму не завжди відверто декларується урядом, фактично саме монетаристська концепція лежить в основі вимог, що висувуються МВФ.

На перший погляд, не викликає подиву звернення до ліберальної доктрини в посткомуністичних країнах. Панування протягом десятиріч командної економіки, здавалося б, остаточно довело її безперспективність і об'єктивне відставання від досягнень ринкової економіки. За переконливим свідченням одного з найвидатніших ідеологів лібералізму Л.Мізеса, що рефреном проходить через більшість його робіт, “ніяка третя система неможлива... Люди повинні вибирати між капіталізмом і соціалізмом. Вони не можуть уникнути цієї дилеми” [3].

Але сучасність дає можливість все ж таки оскаржити цей висновок, або, принаймні, не намагатися вирішити означену проблему за допомогою подібного біполярного, чорно-білого мислення. Тож, наскільки доцільно й взагалі можливо застосування ліберальної моделі економіки в Україні? Українські урядовці за умов будь-яких економічних несподіванок поспішають запевнити, що ні в якому разі не будуть використовувати жодних заходів, окрім ринкових. Зі скандалом звільнюється урядовець, який раптом стає в прилюдну опозицію Кабінету Міністрів, ратуючи за державне регулювання. Наскільки все це відповідає реаліям сьогодення й потребам реформування економіки? Для ґрунтовного аналізу потрібний ретроспективний погляд на формування, історичну еволюцію, теоретичне коріння й сучасні варіанти економічної концепції лібералізму.

Всі ліберальні економічні концепції сягають своїм корінням теорії ринку А.Сміта. Найчастіше ринкову економіку А.Сміта уявляють, як тріаду основних принципів: Homo economicus, invisible hand, laissez faire. Комбінація егоїстичної поведінки людини й “невидимої руки” ринку створює дивовижний механізм, який невинно рухає вперед ринкову економіку. Через такий самодостатній механізм стає зайвим і навіть шкідливим втручання держави в економіку.

Всіх трьох принципів дотримується лідер монетаризму М.Фрідмен, ставлячи над усе свободу особистості. Згідно з ним лише в умовах економічної свободи (тобто вільного підприємництва) можливо досягти політичної свободи й економічної ефективності. “Економічна свобода є необхідною,

але не достатньою умовою політичної свободи”, – лише зауважив він в зв’язку з ринковими реформами монетаристів в Чилі після приходу до влади Піночета, намагаючись відокремити власну соціально-економічну теорію від політичних дій диктатури [4]. Свобода лишається вищою цінністю в працях Ф.Хайєка. Докладний аналіз основної ліберальної ідеї – економічної свободи – перетворює його твори на зразки соціальної філософії. Він розвинув і модифікував теорію індивідуальної поведінки Л.Мізеса, всіляко обґрунтував спонтанний економічний порядок, лишивши державі ще менше прав, ніж монетаристи (пропозиція позбавити державу права грошової емісії).

Таким чином, з самого початку теорія й програма лібералізму відповідає саме такому розумінню людини, яке найбільшою мірою наближається до моделі економічної людини А.Сміта, тобто людини егоїстичної, енергійної, волелюбної. Якщо пригадати історію, саме ці люди більше за інших страждали від несправедливості станового феодального суспільства, саме вони були рушійною силою буржуазних революцій, саме вони найбільше скористувались плодами цих революцій і стали елітою нового постфеодального суспільства. “Вища аристократія основних європейських країн – це нащадки тих солдат, дворових людей й придворних, які в релігійно-політичній боротьбі XVI-XVII століть розсудливо примкнули до партій, що одержали перемогу в своїх країнах” [5].

Завдячуючи їхній енергії, організаторській діяльності, був забезпечений нечуваний раніше в історії економічний прогрес, триумф економічної раціональності. Цілком природно, що такі люди були далекі від поняття соціальної справедливості, тому суспільство, що було створене під їхнім керівництвом, виявилось “диким капіталізмом”. В певному розумінні це була копія старої феодальної станової організації суспільства, лише місце аристократів за кров’ю (походженням) зайняли “аристократи” за капіталом, люди з матеріальним добробутом.

Нове суспільство, незважаючи на свою прогресивність, виявилось дуже нестабільним, з цілою низкою антагоністичних суперечностей. Їх розвиток викликав в свою чергу появу соціалізму – спочатку в його найвній, утопічній формі, а згодом – в формі суспільно-економічної теорії і програми соціальних дій.

В цьому аспекті теорія й програма марксизму є повною діаметральною протилежністю лібералізму, перш за все тому, що виходить з того світогляду,

який притаманний антагоністу “економічної людини”, тобто людині-колективісту. “Лише в колективі існує для кожного індивіда засоби, що дають можливість всебічного розвитку своїх задатків, і отже, лише в колективі можлива особиста свобода” [6]. Вважалося, що ця людина стане альтруїстом або за власною природою, або в силу виховання.

Односторонність і ліберальної, і марксистської моделей людини й суспільства в цілому полягають, напевно, в тому, що в реальному житті реальні люди більш-менш віддалені від цих абстракцій. Нам добре відомо з власного досвіду, що реалізація марксистської програми дала суспільство, що було сильне в реалізації соціальної справедливості, але помітно страждало від економічної неефективності. Саме недостатня економічна ефективність була найважливішим чинником невдачі в побудові соціалістичного суспільства як альтернативи “дикому капіталізму”.

В новітній Україні зараз прищеплюється ліберальний світогляд, ліберальна ідея в її первісному – найранішньому варіанті, який був основою практики “дикого капіталізму” (чомусь спадає на думку порівняння цього варіанту за зрілістю – вірніше, незрілістю – з утопічним соціалізмом). Деструктивність цього варіанту повною мірою виявилася в історії Заходу до Другої світової війни, в його антагонізмах, малих і великих катастрофах (на зразок Великої депресії і двох світових війн).

Важко заперечити, що основні ідеї першого раннього варіанту лібералізму неадекватні сучасним умовам суспільно-економічного життя, тому і діють на суспільство руйнуюче. Втім, єдиним виключенням в цьому відношенні можна визнати США, де реалізація “первісного лібералізму” начебто має конструктивний характер. Але в цьому випадку слід взяти до уваги, що, по-перше, в США тільки на словах реалізується саме старий, чистий лібералізм. Насправді дуже широко використовується державне регулювання. Особливо це помітно під час президентства Б.Клінтона – його адміністрація стала на шлях “реабілітації” державного втручання, орієнтуючись “на масачусетську школу, тобто на прибічників більш впевненого втручання держави в економічне регулювання” [7]. Це відбилося не лише в програмах перепідготовки робітників, реформі системи охорони здоров’я, але й в певних змінах податкової системи: уряд підвищив верхні ставки податків, що були суттєво знижені в попередні реформи податкової

системи 1981 і 1986 років [8]. До речі, ця ж обставина свідчить на користь того, що сама рейганоміка, складовою частиною якої була вище означена податкова реформа, лише на словах була монетарною політикою, поверненням до ліберальної моделі економіки, насправді це була реалізація урядом програми промислової політики державного стимулювання національної економіки.

По-друге, цілком зрозуміло, що економічний добробут США базується значною мірою на використанні дешевих ресурсів економічно відсталих країн Латинської Америки, Азії, Африки, а зараз – і посткомуністичних країн. Це стосується не лише природних ресурсів, а й людського капіталу. Економічні негаразди сприяють черговим хвилям “відпливу умів”, і США отримують чималу економію завдяки імміграції кваліфікованих, інформованих фахівців.

Найбільш гостро неадекватність й деструктивність лібералізму виявляється в його ідеї вільного ринку. Як вже зазначалося, ця ідея традиційно приписується А.Смітові, як і найпоширеніше розуміння концепції невидимої руки – повна свобода ринку від державного втручання.

Існує думка (яку однаково важко як заперечити, так і прийняти), що переважна більшість послідовників пророка Мухамеда ніколи в житті не читали “Коран”, а послідовники Ісуса Христа – “Євангеліє”. Але слід визнати, що в певному розумінні це має сенс по відношенню до тих вчених, які створили власні теоретичні концепції, що грали згодом неабияку роль, тобто роль соціально-економічної ідеології. Мова йде про послідовників А.Сміта, К.Маркса, Дж.Кейнса. Але якщо відхилення на практиці від теорії двох останніх вчених загальноновизнані, то звинувачення в неувважному читанні А.Сміта рідкі, але в економічній літературі з’являються [9].

Більш уважне знайомство зі спадщиною великого шотландця дає підстави заперечувати занадто однозначне розуміння ролі держави в ринковій економіці – тож, власне, самої ринкової свободи. П’ята книга “Багатства народів” має назву “Про дохід государя або держави”. Але мова йде не стільки про дохід, скільки про напрямки діяльності держави в ринковій економіці. (Ці думки достатньо регулярно зустрічаються і в інших розділах класичної праці). Вони безперечні й визнані сьогодні економічною теорією як проблеми “фіаско ринку”.

А.Сміт виділяв перш за все “три обов’язки государя”, виконання яких є необхідною умовою

існування ринкової економіки. По-перше, це захист суспільства від насильства й замахів з боку інших незалежних суспільств, тобто зовнішня безпека. По-друге, захист, наскільки це можливо, кожного члена суспільства від несправедливості й пригноблення його іншими членами суспільства, тобто правопорядок. По-третє, будівництво й утримання в належному вигляді шляхів, мостів, каналів, розвиток системи освіти тощо, тобто всього того, що сьогодні має назву ринкової інфраструктури.

Важко не погодитись з тим, що сьогодні на терені пострадянського простору уряди більшості новостворених країн, що здійснюють перехід від командної до ринкової економіки, уникають (навіть, якщо несвідомо) виконання цих одвічних функцій держави. Прикладом може бути почуття незахищеності, яке панує в суспільстві. Хоча Україна, на щастя, позбавлена воєнних конфліктів, їй все однаково притаманне зростання рівня злочинності й відповідне зростання попиту на різноманітні засоби охорони. Таким чином, подібна лібералізація ускладнює роботу ринку, оскільки підвищує ризик і взагалі зводить нанівець демократичні основи суспільства.

Прикре почуття викликає й виконання державою іншої функції – надання суспільних благ. Яскравим прикладом може бути освіта (середня й вища). Фактична втрата Україною досягнень радянських часів, падіння рівня освіченості населення також не сприятиме розвитку економіки, навіть, якщо зараз потреби ринку, що народжується, задовольняються масою неосвічених продавців (або таких, хто не використовує свій фах і освіту за призначенням). Питання суспільної ефективності при цьому не постає.

Тож навіть батько ринкової економіки не розумів свободу ринку занадто буквально й наполягав на необхідності певного регулювання (наприклад, банківських операцій). “Немає сумніву, таке регулювання може розглядатися в певному розумінні як пригнічення природної свободи. Але таке використання природної свободи небагатою індивідів, яке може наражати на небезпеку добробут всього суспільства, повинно обмежуватися законами всіх урядів – не тільки найдеспотичніших, але й найбільш вільних” [10].

Та обставина, що А.Сміт підкреслював необхідність визволення ринку від державної опіки пояснюється історичними умовами формування ринку. Як відомо, спершу товарне господарство було лише доповненням, продовженням натурального

господарства й регулювалося на мікрорівні “видимою рукою” – спочатку рабовласника, згодом – феодала, під час формування системи вільного підприємництва – торгівельною компанією, цехом.

На макрорівні господарські процеси протягом усього періоду докапіталістичного господарства регулювалися державою. Особливо значним було регулювання ролі держави в період XV-XVII століть, коли власне й формувалася вільний ринок. Політика меркантилізму, яка проводилася в той період, була системою заходів, що жорстко реалізувалися державою. Остання не тільки визначала, але й реалізувала задачі розвитку національної економіки. З часом формування вільного ринку, його механізмів саморегулювання ця діяльність держави ставала все більш надмірною, стримувала розвиток цих механізмів. Усвідомлення цього з найбільшою гостротою й проявилася в творчості А.Сміта, який раніше за всіх зрозумів, яку небезпеку для вільного ринку, що лише формувалася, несе інерція державного диктату. Мова йшла про подолання багатовікової практики майже тотальної державної опіки над господарськими суб’єктами – звідси й характерні для А.Сміта сила й пристрасть в затвердженні необхідності свободи ринкової системи, що народжувалася, від надмірної турботи з боку держави.

Тож трактування позиції А.Сміта як яскравої проповіді ринку, вільного від державного втручання, суперечить як об’єктивним реаліям суспільно-економічної практики сучасної епохи, так і дійсній позиції А.Сміта й практиці його часів. Якщо подібне трактування не відповідає дійсності для дрібного й середнього виробництва, то тим більше воно несправедливо для умов великого виробництва.

Подальший розвиток економіки в цілому підтвердив припущення А.Сміта (яке ґрунтувалося, в свою чергу, на попередньому історичному досвіді), що з розвитком суспільства буде поширюватися коло обов’язків уряду й зростатиме обсяг державних видатків. Відсутність державного регулювання означає неминуче виникнення й посилення монополій, які є за своєю сутністю повним запереченням ринку, смертю досконалої конкуренції. Посилення державного втручання відбулося спочатку *de facto*, у вигляді антимонопольного законодавства, а з часом вже в XX ст. отримало теоретичний підмурок у вигляді кейнсіанства. В міркуваннях Дж.Кейнса немає посилення саме на монополії, але одна з найважливіших передумов його аналізу – негнучкість цін (*sticky*) фактично означає їх домінування на ринку.

Основна економічна ідея лібералізму, ідея винятковості й самодостатності ринкового механізму отримала “друге дихання” в 70-ті роки. Ліберальні ідеї мали своїх прихильників навіть в роки безперечного домінування в економічній теорії кейнсіанських поглядів. Але в цей час сталися зміни, що стали підставою подібної трансформації. Без перебільшення можна сказати, що відбулася трансформація історичних типів засобів виробництва, оскільки масове конвеєрне виробництво, що відносно легко підлягає державному регулюванню за кейнсіанськими рецептами, поступається місцем малосерійному виробництву, в межах якого ці рецепти виявилися неадекватними. Ці об’єктивні зміни в економічному житті розвинутих країн викликали спокусу відродити в максимально можливому обсязі механізми спонтанного ринкового регулювання. Наукове обґрунтування такого відродження й складає фактично зміст теоретичних побудов різноманітних шкіл сучасного лібералізму.

Наведений вище аналіз теоретичної моделі лібералізму дозволяє зробити висновок, що сучасний лібералізм є своєрідною “мрією про минуле”, причому достатньо ідеалізованою. Вже у висхідному пункті розвитку системи вільного підприємництва, як і в період його найвищого розквіту, свобода підприємця й самий ринок були суттєво обмежені, принаймні, такими чинниками. По-перше, учасники ринку визнають примушення з боку держави, яка визначає правові умови обміну та грає роль незалежного арбітра. По-друге, вони визнають обмеження, що накладає на них дисципліна ринку. Ці обмеження пом’якшуються тим, що вони мають форму безособового й ненавмисного примушення. Але між тим, вони роблять суб’єктів ринку об’єктом впливу зовнішніх сил, екзогенних чинників, що диктують їм цілі й основні параметри діяльності. Вони є саме об’єктивними обмеженнями, а не добровільними самообмеженнями, що накладаються економічними суб’єктами власноручно.

В ліберальній літературі незмінно й однобічно вся заслуга в реалізації конструктивних рис ринкових відносин приписується саме свободі ринкових суб’єктів. Але без сумніву, що “невидима рука”, яка діяла в період класичного лібералізму й забезпечила на макрорівні прагнення суспільства до максимально можливого рівня виробництва, була також результатом вищенаведених обмежень, що накладалися на взаємодії на мікрорівні.

Доба класичного лібералізму з його абсолютизацією прав власності, повним

запереченням можливості їх порушень закінчилася. Необхідність обмеження диктату ринку державним втручанням визнається сьогодні все більшим числом сучасних теоретиків лібералізму. Безумовну повагу викликає найбільш зріла з сучасних форм лібералізму – теорія й практика соціально-ринкового господарства.

Ця теорія й практика сформувалася в ФРН після війни, коли (на відміну від всіх інших західних країн) за основу післявоєнної економічної політики неможливо було взяти кейнсіанство, оскільки державне регулювання, що пропонується ним, було скомпрометоване практикою державного регулювання фашистської Німеччини. В той самий час теорія й практика лібералізму також були непридатними, тому що ігнорували проблему соціальної справедливості, а в часи, коли зростав вплив соціалізму, це було неприпустимо.

В цих умовах була сформована теорія й практична програма соціально-ринкового господарства як синтез економічної раціональності й соціальної справедливості (своєрідне поєднання лібералізму й соціалізму), синтез ринку й державного регулювання. Основна теза лібералізму (про всеохоплюючу свободу: особистості, підприємництва, конкуренції) була доповнена тезою, запозиченою у соціалістів: кожній народженій людині суспільство повинно забезпечити наявність мінімуму життєвих засобів, що необхідні для існування, для задоволення елементарних потреб. Ще в 1928 р. Л.Ерхард сформулював задачу створення “масової купівельної спроможності всіх верств населення”, але засобом для забезпечення цього добробуту була обрана конкуренція, що “знищує всі привілеї, які не є безпосереднім результатом підвищеної продуктивності праці” [11].

Таким чином, в межах теорії й практики соціально-ринкової економіки поєднуються елементи, які з точки зору старих і сучасних правовірних лібералів є антагоністично непримиримими – вільного ринку й державного регулювання, в першу чергу, адже “відстоюючи в своїх працях саме ідеї свободи вибору, М.Фрідмен, Ф.Хайек... інколи забувають вказати ціну, яку доводиться за це сплатити суспільству, й позбавляють людей можливості зробити дійсно вільний, незалежний вибір...” [12].

До речі, важко назвати повністю вільним вибір, який лишається споживачу в умовах ринкової економіки. Коли все вирішує платоспроможний попит, ринок, врешті-решт, перетворюється на засіб

задоволення найпоширеніших потреб, нехтуючи при цьому смаками й уподобаннями меншості. В сучасній Україні цей феномен можна простежити на прикладі книжкового ринку, або ринку кіно- й телепродукції. В цьому випадку наївно наполягати і на свободі вибору виробника. За авторитетним свідченням одного з відомих кінорежисерів, “на смаки публіки доводиться зважати до такої міри, що вони стають свого роду цензурою... і ця цензура інколи обмежує куди більше, ніж цензура політична” [13].

Подібні властивості ринкової економіки, прямі й непрямі наслідки дії ринкового механізму повинні братися до уваги особливо при виборі стратегії й тактики економічних реформ. Орієнтація більшості пострадянських країн виключно на МВФ з його класичною концепцією лібералізму викликала подив у відомих західних економістів ще в 1994 р. (Заява, підписана Л.Клейном, В.Леонтьєвим, Дж.Тобінім, Д.Нортом, К.Ерроу). Події, що сталися згодом, повністю підтвердили передбачення Нобелівських лауреатів: падіння ВВП, висока інфляція, криміналізація економіки, погіршення стану соціальної сфери, падіння рівня життя й зростання розриву в доходах.

Економічна практика достатньо переконливо свідчить на користь саме тих країн, які користуються власною національною стратегією – Японія, Південна Корея, Індія, Китай. Можна припустити, що “намагання спрямувати слаборозвинуті країни на шлях використання методів минулого є нічим іншим, як свідомою спробою не допустити на світову арену нових конкурентів, знищити в зародку їх поривання до прогресу” [14].

Прагнення ж позбутися економічних вад соціалістичного буття за рахунок побудови “справжнього” вільного ринку (інколи схоже на бажання бути більшим католиком, ніж Папа Римський) дуже нагадує романтизм – вже знайомий індивідуалізм, ідеалізація минулого, відірваність від дійсності.

Література

1. Уоскин В.М. “Денежный мир” М.Фридмена. – М., 1989. – С. 6.
2. Покидченко М.Г., Вагина Е.Ю. История экономических учений: Учебное пособие. – М., 1995. – С. 86.
3. Мизес Л. Бюрократия. Запланированный хаос. Антикапиталистическая ментальность. – М., 1993. – С. 7; Там же. – С. 15, 95, 113, 120.
4. Избранные труды М.Фридмена. Реферат // Вопросы экономики. – 1989. – № 12. – С. 141.
5. Мизес Л. Антикапиталистическая ментальность / Мизес Л. Бюрократия. Запланированный хаос. Антикапиталистическая ментальность. – М., 1993. – С. 173.

6. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология / К.Маркс, Ф.Энгельс. Избр. соч.: В 9 томах. – М., 1985. – Т. 2. – С. 61.
7. Вебер А. Парадоксы свободного рынка // Свободная мысль. – 1994. – № 7-8. – С. 49.
8. Осадчая И.М. Государство и рынок // Общество и экономика. – 1997. – № 3-4. – С. 20.
9. Расков Н.В. «Невидимая рука» Адама Смита в зеркале российских деформаций // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 1996. – Сер. 5. – Вып. 4 (26).
10. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов (кн. I-III). – М., 1993. – С. 461.
11. Эрхард Д. Благосостояние для всех. – М., 1991. – С. 13.
12. Бодров В.Г. Современный экономический консерватизм: переоценка ценностей или повторение прошлого? – К., 1990. – С. 69.
13. Кеслёвский К. О себе // Иностранная литература. – 1998. – № 12. – С. 178.
14. Лукинов И. Экономическая наука и государственная политика Украины // Общество и экономика. – 1999. – № 3-4. – С. 139.

Стаття надійшла до редакції 12.06.2000 р.